

ΣΥΝΗΓΟΡΟΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ
ΑΝΕΞΑΡΤΗΤΗ ΑΡΧΗ

Κύκλος Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
Κύκλος Δικαιωμάτων του Παιδιού

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΔΙΑΜΕΣΟΛΑΒΗΣΗΣ
(αναφορά υπ' αρ. πρωτ. *****/*****, έγγραφο από *****)

ΕΞΟΜΟΛΟΓΗΣΗ ΣΕ ΣΧΟΛΕΙΑ

Βοηθοί Συνήγοροι του Πολίτη: Γιώργος Μόσχος, Ανδρέας Τάκης

ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 2006

Κατόπιν αναφοράς με θέμα τη διενέργεια εξομολόγησης μέσα σε σχολεία δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης της Αιτωλοακαρνανίας, ο Συνήγορος του Πολίτη (Κύκλοι Δικαιωμάτων του Ανθρώπου & Δικαιωμάτων του Παιδιού) απευθύνθηκε, τον Απρίλιο 2005, στη Διεύθυνση Σπουδών Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας & Θρησκευμάτων, θέτοντας προς συζήτηση συγκεκριμένους προβληματισμούς για τη νομιμότητα της διαδικασίας αυτής.

Με εγκύκλιό του, τον Ιούλιο 2006, το Υπουργείο καθόρισε ότι «η τέλεση του μυστηρίου της εξομολόγησης ... δεν αποτελεί μέρος της γνωστικής διαδικασίας ούτε ξεχωριστή δραστηριότητα που υπάγεται στο μάθημα των θρησκευτικών ... δεν μπορεί να τελείται μέσα στις σχολικές μονάδες».

Στο πλαίσιο της δημοσιότητας που έλαβε η τελευταία αυτή εγκύκλιος, η παρέμβαση του Συνηγόρου του Πολίτη έτυχε έμμεσου ή άμεσου σχολιασμού (μεταξύ άλλων, στο από 20.9.2006 έγγραφο της Διαρκούς Ιεράς Συνόδου προς την Υπουργό Εθνικής Παιδείας & Θρησκευμάτων: «ας ερευνήσωμε πώς εσκέφθη ο Συνήγορος του Πολίτη εκδώσας την από 27 Απριλίου 2005 πρότασιν - σύστασιν»), χωρίς, ωστόσο, να έχει δημοσιευθεί το πλήρες κείμενο αυτής.

Για τον λόγο αυτό, ο Συνήγορος του Πολίτη δημοσιεύει στην ιστοσελίδα του τα ακριβή κείμενα του δικού του εγγράφου και της εγκυκλίου του Υπουργείου.

Α. ΕΓΓΡΑΦΟ ΣΥΝΗΓΟΡΟΥ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ

υπ' αρ. πρωτ. ***/*******

ΠΡΟΣ ΤΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΣΠΟΥΔΩΝ ΔΕΥΤΕΡΟΒΑΘΜΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

Ο Συνήγορος του Πολίτη, δυνάμει των άρθρων 3 & 4 ν. 3094/2003, διερευνά την υπ' αρ. πρωτ. *****/***** αναφορά, από την οποία προκύπτει ότι, μετά από έγγραφο του 3^{ου} Γραφείου Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Αιτωλοακαρνανίας, ιερείς της Ορθόδοξης Εκκλησίας επισκέφθηκαν τα σχολεία ευθύνης του εν λόγω Γραφείου και εξομολόγησαν, εντός των σχολικών αιθουσών, όσους μαθητές εξεδήλωσαν σχετική επιθυμία. Στην αναφορά γινόταν λόγος για τριβές και εντάσεις μεταξύ των μαθητών αλλά και διαμαρτυρίες των γονέων τους, που φέρεται να προκλήθηκαν από τη διαδικασία αυτή.

1. Ιστορικό: η αρχική εγκύκλιος και οι «διευκρινίσεις» της

Σε επικοινωνία του Συνηγόρου του Πολίτη με την προϊσταμένη του 3^{ου} Γραφείου Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Αιτωλοακαρνανίας, επιβεβαιώθηκε ότι πράγματι, την 9.12.2004 εστάλη, μετά από προφορικό αίτημα ορισμένων σχολείων, το υπ' αρ. πρωτ. 1886 έγγραφο του εν λόγω Γραφείου προς τη Μητρόπολη Αιτωλίας και Ακαρνανίας, με το οποίο προσκαλούνταν ιερείς για την τέλεση του μυστηρίου της εξομολόγησης στα

Γυμνάσια και Λύκεια Αιτωλικού, Αστακού, Νεοχωρίου, Κατοχής, Ματαράγκας, Γουριάς, Γαβαλούς, Κάτω Μακρυνούς και Παλαιομάνινας. Προφορικώς, είχε δοθεί από την προϊσταμένη του εν λόγω περιφερειακού Γραφείου ρητή οδηγία προς τα σχολεία, σύμφωνα με την οποία υπογραμμιζόταν ο προαιρετικός για τους μαθητές χαρακτήρας του μέτρου καθώς και η ανάγκη απαρασάλευτης λειτουργίας του σχολείου. Όσον αφορά τα περιστατικά όπως συνέβησαν, η προϊσταμένη του εν λόγω Γραφείου όχι μόνο διέψευσε τα περί επεισοδίων, αλλ' αντιθέτως έθεσε υπ' όψιν του Συνηγόρου του Πολίτη έγγραφο των συλλόγων καθηγητών του Γυμνασίου και του Ενιαίου Λυκείου Αιτωλικού, στα οποία γίνεται λόγος για απολύτως επιτυχή και εύτακτη εφαρμογή του επίμαχου μέτρου. Επίσης, ο Συνήγορος του Πολίτη ενημερώθηκε από την ίδια ότι πρόκειται για μια συνηθισμένη τακτική των σχολείων προ των εορτών των Χριστουγέννων και του Πάσχα, η οποία, μάλιστα, δεν περιορίζεται στα σχολεία της συγκεκριμένης περιοχής αλλά τηρείται και σε άλλες περιοχές της χώρας. Προκειμένου δε να μη διαταράσσεται η ομαλή ροή του σχολικού προγράμματος, η διαδικασία εφαρμογής του μέτρου φέρεται να έχει ως εξής: κατά τη διάρκεια του μαθήματος των θρησκευτικών, αποχωρεί ένας-ένας όποιος μαθητής το επιθυμεί και προσέρχεται να εξομολογηθεί ενώπιον ιερέα, ο οποίος βρίσκεται εντός του σχολικού χώρου, κατόπιν δε επιστρέφει στην αίθουσα μαθημάτων.

Κατά την άποψη της εν λόγω περιφερειακής υπηρεσίας, η νομιμότητα της έκδοσης του προαναφερθέντος εγγράφου και της ανωτέρω πρακτικής φέρεται να συνάδει με την εγκύκλιο υπ' αρ. Γ2/6078/6.11.97 και το διευκρινιστικό αυτής από 10.12.97 έγγραφο του τότε Ειδικού Γραμματέα του Ενιαίου Διοικητικού Τομέα Σπουδών, Επιμόρφωσης και Καινοτομιών του Υπουργείου. Η εγκύκλιος εκείνη υπογραμμίζει ότι: *«Δεν επιτρέπεται με κανένα τρόπο η ικανοποίηση τέτοιων αιτημάτων [για επιμορφώσεις εκπαιδευτικών, εκδηλώσεις και δραστηριότητες μαθητών, διεξαγωγή ερευνών στα σχολεία κλπ.] χωρίς την έγκριση των αρμοδίων οργάνων του ΥΠΕΠΘ που έχουν από τις κείμενες διατάξεις τη σχετική αρμοδιότητα»*. Προς διευκρίνιση αυτής, μετά από σχετικό ερώτημα του 1^{ου} Γραφείου Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Μαγνησίας, εξεδόθη το από 10.12.97 (χωρίς αριθμό πρωτοκόλλου) έγγραφο του τότε Ειδικού Γραμματέα του Υπουργείου, αποσταλέν μόνο στην περιφερειακή υπηρεσία που είχε απευθύνει το ερώτημα και κοινοποιηθέν στην επιχώρια Μητρόπολη (Δημητριάδος), με το οποίο διαπιστωνόταν ότι το περιεχόμενο της υπ' αρ. Γ2/6078/6.11.97 εγκυκλίου *«χρηζει διευκρινίσεων»* και γίνονταν δεκτά τα εξής: *«λόγω της συνταγματικής επιταγής του άρθρου 3 του Συντάγματος, το οποίο ορίζει ότι επικρατούσα θρησκεία στην Ελλάδα είναι η Ανατολική Ορθόδοξη του Χριστού Εκκλησία και δεδομένου ότι η καλλιέργεια του ορθόδοξου χριστιανικού ήθους συγκαταλέγεται μεταξύ των σκοπών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (αρ. 6 παρ. 2β του ν. 1566/85), η Εκκλησία της Ελλάδος χρήζει ιδιαίτερης αντιμετώπισης σε σχέση με άλλους κυβερνητικούς ή μη κυβερνητικούς φορείς και ιδιώτες. Κατά τα ανωτέρω, η διενέργεια του μυστηρίου της εξομολόγησης σε χώρους σχολικών μονάδων δεν προσκρούει στην γενική απαγόρευση της ανωτέρω εγκυκλίου, εφ' όσον, βεβαίως, δεν παραβιάζει την ομαλή ροή του σχολικού προγράμματος (όπως συμβαίνει, π.χ., εάν οι θεολόγοι καθηγητές, με δική τους πρωτοβουλία, επιτρέπουν στους μαθητές την ώρα του μαθήματος των θρησκευτικών να επισκέπτονται ένας-ένας τον ιερέα ή εάν η εξομολόγηση γίνεται σε ώρα διαλείμματος ή μετά το πέρας του ωραρίου). Είναι αυτονόητο ότι κατά τη ρητή συνταγματική επιταγή του άρθρου 13 του συντάγματος οι μαθητές, ελεύθεροι να επιλέξουν την καταφυγή στο μυστήριο της εξομολόγησης, ενώ σε καμία περίπτωση δεν πρέπει να καταστούν εξαιτίας τούτου αντικείμενο δυσμενούς διάκρισης ή εξαναγκασμού αλλόθρησκοι ή ετερόδοξοι μαθητές»*. Κατά το ανωτέρω έγγραφο, οι θρησκευτικοί λειτουργοί της Εκκλησίας της Ελλάδος μπορούν, άνευ ετέρου, να εισέρχονται στα σχολεία και να τελούν το μυστήριο της εξομολόγησης, κατ' εφαρμογή δε των *«διευκρινίσεων»* αυτού το περιφερειακό Γραφείο πρόβη αυτοβούλως στην πρόσκληση ιερέων.

2. Νομικό πλαίσιο

Όπως είναι γνωστό, κατ' εφαρμογή των άρθρων 16 § 1 («*Η παιδεία αποτελεί βασική αποστολή του Κράτους και έχει σκοπό την ηθική, πνευματική, επαγγελματική και φυσική αγωγή των Ελλήνων, την ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης και τη διάπλυσή τους σε ελεύθερους και υπεύθυνους πολίτες*») και 3 § 1 («*Επικρατούσα θρησκεία στην Ελλάδα είναι η θρησκεία της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού*») του Συντάγματος, η παρουσίαση του συγκεκριμένου, τουλάχιστον, δόγματος στο πλαίσιο της κρατικά παρεχόμενης εκπαίδευσης λογίζεται ως βασικό μέσο για την προαγωγή της θρησκευτικής συνείδησης των Ελλήνων πολιτών. Ωστόσο, οι διατάξεις αυτές θα πρέπει να ερμηνεύονται σε συνδυασμό με εκείνες των άρθρων 13 § 1 («*Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι απαραβίαστη. Η απόλαυση των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων δεν εξαρτάται από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις καθενός*») και 5 § 1 («*Καθένας έχει δικαίωμα να αναπτύσσει ελεύθερα την προσωπικότητά του και να συμμετέχει στην οικονομική και πολιτική ζωή της χώρας, εφόσον δεν προσβάλλει τα δικαιώματα των άλλων και δεν παραβιάζει το Σύνταγμα ή τα χρηστά ήθη*»). Σημειωτέον ότι, σύμφωνα με το άρθρο 9 § 1 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, «*Παν πρόσωπον δικαιούται εις την ελευθερίαν σκέψεως, συνειδήσεως και θρησκείας, το δικαίωμα τούτο επάγεται την ελευθερίαν αλλαγής θρησκείας ή πεποιθήσεων, ως και την ελευθερίαν εκδηλώσεως της θρησκείας ή των πεποιθήσεων μεμονωμένως ή συλλογικώς, δημοσία ή κατ' ιδίαν, δια της λατρείας, της παιδείας, και της ασκήσεως των θρησκευτικών καθηκόντων και τελετουργιών*», δικαίωμα το οποίο κατοχυρώνεται ειδικώς για ανηλίκους στο άρθρο 14 § 1-2 της Διεθνούς Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Παιδιού (ν. 2101/92): «*Τα Συμβαλλόμενα Κράτη σέβονται το δικαίωμα του παιδιού για ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας. Τα Συμβαλλόμενα Κράτη σέβονται το δικαίωμα και το καθήκον των γονέων ή, κατά περίπτωση, των νόμιμων εκπροσώπων του παιδιού, να το καθοδηγούν στην άσκηση του παραπάνω δικαιώματος κατά τρόπο που να ανταποκρίνεται στην ανάπτυξη των ικανοτήτων του*». Επί πλέον, σύμφωνα με το άρθρο 2 του Α' Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της ίδιας Σύμβασης, «*Ουδείς δύναται να στερηθεί του δικαιώματος όπως εκπαιδευθεί. Παν Κράτος εν τη ασκήσει των αναλαμβανομένων υπ' αυτού καθηκόντων επί του πεδίου της μορφώσεως και της εκπαίδευσως θα σέβεται το δικαίωμα των γονέων όπως εξασφαλίσωσιν την μόρφωσιν και την εκπαίδευσιν ταύτην συμφώνως προς τας ιδίας αυτών θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις*». Σύμφωνα με τη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στην υπόθεση *Kjeldsen, Busk Madsen et Pedersen κατά Δανίας* (απόφαση της 7.12.76, § 53), οι διατάξεις του πρωτοκόλλου αυτού δεν εμποδίζουν τα κράτη να προβούν σε διάδοση δια της εκπαίδευσης γνώσεων οι οποίες έχουν θρησκευτικό χαρακτήρα, υπό την προϋπόθεση ότι αυτές οι γνώσεις μεταδίδονται κατά τρόπο αντικειμενικό, κριτικό και πλουραλιστικό και δεν επιδιώκουν στόχο μύησης σε δόγμα (*endoctrinement*), ο οποίος μπορεί να θεωρηθεί ότι δεν σέβεται τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις των γονέων. Επίσης, σύμφωνα με το Πρακτικό Επεξεργασίας Διατάγματος υπ' αρ. 347/2002 (Τμήμα Ε') του Συμβουλίου της Επικρατείας, το Σύνταγμα παρέχει στον νομοθέτη διακριτική ευχέρεια να προσδώσει στο μάθημα των θρησκευτικών είτε κατηχητικό είτε θρησκευσιολογικό περιεχόμενο, με έμφαση στην ιστορία, το ρόλο και τις αρχές της επικρατούσης θρησκείας στην Ελλάδα.

3. Οι κατά το Σύνταγμα στόχοι της θρησκευτικής εκπαίδευσης και η υλοποίησή τους

Κατά την άποψη του Συνηγόρου του Πολίτη, οπωσδήποτε δεκτική αντιλόγου, από το πλέγμα των ανωτέρω διατάξεων και αποφάσεων συνάγονται κατ' αρχήν τα εξής: στους στόχους της πολιτείας, τους επιδιωκόμενους δια της σχολικής εκπαίδευσης, συγκαταλέγεται η ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης όσων, τουλάχιστον, ελλήνων πολιτών τυγχάνουν μέλη της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Ωστόσο, θεμιτός τρόπος επίδρασης

στην ανάπτυξη της συνείδησης αυτής είναι μόνον εκείνος ο οποίος σέβεται την προσωπικότητα του μαθητή και ευνοεί την διάπλασή του σε «*ελεύθερο και υπεύθυνο πολίτη*», εκείνος, δηλαδή, ο οποίος περιορίζεται στην παρουσίαση του δόγματος και αφήνει στον μαθητή την δυνατότητα ενσυνείδητης και έμπρακτης αποδοχής των επιταγών του, μεταξύ των οποίων και της συμμετοχής στις επιβαλλόμενες από αυτό τελετουργίες. Τα στοιχεία της ελευθερίας και της υπευθυνότητας καθίστανται, έτσι, αναπόσπαστα συστατικά της ανάπτυξης της θρησκευτικής συνείδησης στο πλαίσιο του σχολείου.

Επομένως, ακόμη και αν δεν κριθεί σύμφωνος με την κατά το Σύνταγμα υποχρέωση ανάπτυξης της θρησκευτικής συνείδησης ο κατά καιρούς προβαλλόμενος «*θρησκευολογικός*», ήτοι δογματικά αποχρωματισμένος, προσανατολισμός της εκπαίδευσης, η συνταγματικά κατοχυρωμένη ελευθερία ανάπτυξης της προσωπικότητας του μαθητή επιβάλλει, πάντως, την έμφαση στο «*ομολογιακό*» στοιχείο, με την έννοια ότι αναγνωρίζει τη δυνατότητα των αποδεκτών της εκπαίδευσης για θεώρηση, βάσει των δικών τους μεταφυσικών ανησυχιών, και αποδοχή του συγκεκριμένου θρησκευτικού λόγου ή της ιδιότητάς τους ως μελών της αντίστοιχης εκκλησίας. Αντίθετα, δεν φαίνεται θεμιτή η έμφαση στο αμιγές «*κατηχητικό*» στοιχείο, συνδεδεμένο με την επιβολή διδασκαλίας συγκεκριμένου θρησκευτικού δόγματος, η οποία δεν αφήνει δυνατότητες κριτικού αναστοχασμού στους μαθητές ως προς την αποδοχή των διδαγμάτων του και την αυτόβουλη θεώρηση της ιδιότητάς τους ως μελών της συγκεκριμένης εκκλησίας, δεδομένου ότι σε ένα τέτοιο πλαίσιο υποχωρεί το στοιχείο της ελευθερίας και ο εκπαιδευόμενος περιέρχεται σε κατάσταση που θα μπορούσε ακόμη και να παρομοιασθεί με εκείνην ενός παθητικού δέκτη. Εν προκειμένω, η εξομολόγηση προϋποθέτει την ενεργό ψυχική συμμετοχή και έκθεση του υποκειμένου, γεγονός που υπερβαίνει την απλή παροχή γνώσεων και διαφοροποιείται πλήρως από το περιεχόμενο της εκπαίδευσης και τους σκοπούς της όπως αυτοί περιγράφονται στον ν. 1566/86. Η τέλεση του μυστηρίου της εξομολόγησης μέσα στον σχολικό χώρο αποκλίνει από τον ομολογιακό χαρακτήρα της αφύπνισης της θρησκευτικής συνείδησης με καθαρά γνωστικά εργαλεία, ή έστω με ομολογιακού χαρακτήρος πρόσκληση προς ανάπτυξη θρησκευτικής συνείδησης, και προσλαμβάνει διαστάσεις ελέγχου της αποδοχής, από τον μαθητή, των παρεχομένων γνώσεων θρησκευτικού χαρακτήρα. Υπό το πρίσμα των νομοθετημένων σκοπών της εκπαίδευσης, ο έλεγχος και η βαθμολόγηση του μαθητή περιορίζονται στο πεδίο της πρόσληψης της γνώσης, οπότε θα παρεξέκλινε από τους σκοπούς αυτούς ενδεχόμενη βαθμολόγηση του μαθητή με το κριτήριο της αποδοχής ή της πιστής τήρησης ορισμένου δόγματος, ή ακόμη και ο παραμικρός φόβος του μαθητή ότι υπάρχει πιθανότητα να κριθεί βάσει του αν προσήλθε ή όχι στην εξομολόγηση. Τέτοιας φύσεως «*δικαίωμα ελέγχου*», οπωσδήποτε αμεταβίβαστο, μόνον οι γονείς θα εδικαιούντο ν' αξιώσουν, ακόμη και εκείνοι μάλιστα όχι χωρίς περιορισμούς. Επί τη βάση του κριτηρίου που θέτει το άρθρο 16 § 1 του Συντάγματος, πραγματικά «*ελεύθερος και υπεύθυνος*», ακόμη και στον θρησκευτικό του βίο, είναι μόνον ο μαθητής ο οποίος διατηρεί αλώβητη την αρνητική του ελευθερία, δηλαδή τη δυνατότητα ενσυνείδητης επιλεκτικής αποδοχής ή απόρριψης των δογμάτων και εμφάνισης ή απόκρυψης των επιλογών του, καθώς και επίγνωση της αρνητικής αυτής ελευθερίας. Η δυνατότητα αυτή προφανώς πλήττεται, αν τυχόν επιλεγούν εκπαιδευτικές μέθοδοι ή διαδικασίες οι οποίες υπερβαίνουν την απλή παροχή γνώσεων και προσλαμβάνουν διαστάσεις ελέγχου και επαλήθευσης της αποδοχής δογματικών επιλογών και της συνακόλουθης αυτοδέσμευσης, κάτι που κατ' εξοχήν συμβαίνει με το μυστήριο της εξομολόγησης. Επίσης, η ελευθερία θρησκευτικής συνείδησης περιλαμβάνει, εκτός από την ελευθερία συμμετοχής σε συγκεκριμένη εκκλησία και αποδοχής των θρησκευτικών δογμάτων της, την επιλογή της συμμετοχής, καθώς και του βαθμού συμμετοχής, στις συνδεδεμένες με την εκκλησία αυτή τελετουργίες και μυστηριακές πράξεις, ή της πλήρους αποχής απ' αυτές.

4. «Προαιρετικότητα» και διακρίσεις στο σχολείο

Η διαδικασία της προαιρετικής εξομολόγησης μέσα στο σχολικό χώρο, εμβάλλει σε έντονο προβληματισμό ως προς το αν θα μπορούσε να θεωρηθεί ενσυνείδητη επιλεκτική αποδοχή του μυστηρίου της εξομολόγησης, με την έννοια της ένδειξης του βαθμού συμμετοχής σε μυστηριακές πράξεις ενός δόγματος, όπως αναφέρθηκε παραπάνω. Οι αμφιβολίες αυτές εδράζονται στην αμφισβήτηση και σχετικοποίηση αυτής καθ' εαυτήν της έννοιας της «προαιρετικότητας» στον σχολικό χώρο. Ακόμη και αν η όλη διαδικασία εμφανίζεται ως προαιρετική, η πρόσκληση ιερών σε χώρους σχολείων για τέλεση του μυστηρίου της εξομολόγησης εντός του σχολικού κτιρίου και ωραρίου μπορεί να έχει ως πιθανή συνέπεια την δημιουργία μιάς πραγματικής κατάστασης οιονεί υποχρεωτικής συμμετοχής στις εν λόγω μυστηριακές πράξεις, καθ' όσον είναι υπαρκτός ο κίνδυνος στιγματισμού από την σχολική κοινότητα των μαθητών οι οποίοι δεν επιθυμούν να συμμετάσχουν στις πράξεις αυτές. Τη διαπίστωση αυτή δεν αίρει η διάκριση μεταξύ εκδηλώσεων εντασσομένων ή μη στην εν στενή έννοια εκπαίδευση, καθ' όσον η διάκριση αυτή είναι εκ των πραγμάτων αδύνατο να καταστεί τόσο σαφής στους μαθητές, ώστε εκείνοι να μπορούν να προσαρμόσουν αντίστοιχα τη συναίσθηση «ελευθερίας» τους. Οι παραπάνω προτεινόμενες εκτιμήσεις εδράζονται σε παραδοχές των συναφών ειδικών επιστημών, προφανώς οικείες στα στελέχη των κεντρικών και περιφερειακών υπηρεσιών του Υπουργείου Παιδείας και οι οποίες συνοπτικά παρατίθενται παρακάτω.

Υπάρχει μια σειρά από παράγοντες, που σχετίζονται με την αναπτυξιακή περίοδο της εφηβείας και επηρεάζουν τις σχέσεις και τις αποφάσεις των εφήβων. Για λόγους ψυχικής οικονομίας, ο έφηβος αναζητά ν' απαλύνει το έντονο άγχος που απορρέει από τις ενδοψυχικές συγκρούσεις και την αμφιθυμία του στη σχέση του με τους γονείς και όσους κατέχουν θέση ανάλογη με αυτούς, επιζητώντας αφ' ενός την αποδοχή, την ασφάλεια και την αγάπη, αφ' ετέρου τη διαφοροποίηση ή ακόμα και τη σύγκρουση, προκειμένου να βοηθηθεί στη διαμόρφωση της ταυτότητάς του και τη σταδιακή αυτονομισή του. Συνεπώς, ανάλογα με την προσωπικότητα και τον ιδιαίτερο τρόπο που αναδεικνύονται τα παραπάνω στη συμπεριφορά του κάθε εφήβου, υπάρχουν έφηβοι των οποίων η σχέση με τους ενήλικες περνά διαρκώς μέσα από τη σύγκρουση, και άλλοι που κάνουν οτιδήποτε προκειμένου να νιώθουν ότι είναι αποδεκτοί και αγαπητοί στους ενήλικες, άσχετα από το αν έχουν διαμορφωμένη προσωπική άποψη και μάλιστα αντίθετη από την επικρατούσα. Απαραίτητη προϋπόθεση για την ψυχοσυναισθηματική εξέλιξη του εφήβου και την πορεία του προς την ενηλικίωση, άρα προς το να γίνει ελεύθερος, υπεύθυνος και δημοκρατικός πολίτης, αποτελεί και η συμμετοχή του στην ομάδα των συνομηλίκων η οποία παρέχει συναισθηματική ασφάλεια ως προς το «ανήκειν» κάπου και συνήθως μεταφράζεται σε κοινή στάση και κοινές αποφάσεις απέναντι στους ενήλικες με απώτερο στόχο τη διαφοροποίηση από αυτούς. Τηρουμένων των αναλογιών, στη σχολική κοινότητα αναπτύσσεται μια ιδιαίτερη συναισθηματική σχέση μεταξύ εκπαιδευτικών και μαθητών, η οποία επηρεάζει τόσο τη μαθησιακή διαδικασία εντός σχολείου, όσο και τις επιλογές και στάσεις των μαθητών εκτός σχολικού πλαισίου και σε βάθος χρόνου. Η σχέση καθηγητή - μαθητή είναι μια σχέση ασύμμετρη, ανισότιμη. Ο καθηγητής κατέχει, γνωρίζει αυτό που ο άλλος, ο μαθητής, δεν κατέχει και επιζητά. Έργο του καθηγητή, κατά τις κρατούσες παιδαγωγικές αντιλήψεις, είναι τόσο η μετάδοση αυτής της γνώσης όσο και η διευκόλυνση των μαθητών στην κατάκτησή της. Ο καθηγητής, προκειμένου να μεταδώσει στον μαθητή τις γνώσεις που ο ίδιος κατέχει, καλείται να καταλάβει μια θέση αυθεντίας η οποία καθορίζει και τη φύση της σχέσης που θα αναπτύξει ο μαθητής μαζί του. Ο καθηγητής διστάει ή γνωρίζει ότι, πέρα από το αίτημα για γνώση που απευθύνουν φανερά οι μαθητές, γίνεται αποδέκτης και άλλων αιτημάτων που αφορούν τους ίδιους τους μαθητές και συνδέονται με την ιστορία τους. Για τον εκπαιδευτικό, ο έφηβος είναι ένα αντικείμενο

σημαντικών συναισθηματικών επενδύσεων, στο οποίο συχνά προβάλλονται προσωπικές επιθυμίες και αναζητήσεις. Αντίστοιχα, ο εκπαιδευτικός για τον έφηβο, βρίσκεται στη θέση ενός διαφοροποιημένου γονεϊκού προτύπου, στον οποίο μεταβιβάζονται συναισθήματα αγάπης, μίσους, εκτίμησης κ.ο.κ., που μέχρι πρόσφατα απευθύνονταν αποκλειστικά στους γονείς. Παράλληλα, ο έφηβος μαθητής ταλαντεύεται ανάμεσα σε «απαγορευμένες» σκέψεις και συναισθήματα που τον διακατέχουν και την εσωτερίκευση αυτού που θεωρείται αποδεκτό στη σχολική κοινότητα. Σύμφωνα με ευρέως αποδεκτές ψυχολογικές θεωρήσεις, η αμφιθυμία αυτή, που συχνά παίρνει τη μορφή της εσωτερικής σύγκρουσης και εκφράζεται ως άγχος εμπρός στην απώλεια της αγάπης και της αποδοχής από τους εκπαιδευτικούς, επηρεάζει τον έφηβο ως προς τις αποφάσεις του προκειμένου να μη βιώσει την απόρριψή τους. Λαμβάνοντας, λοιπόν, υπ' όψη τις συναισθηματικές σχέσεις που αναπτύσσονται, θα μπορούσε να γίνει δεκτό ότι το σχολείο απέχει πολύ από του ν' αντιμετωπίζεται ως ένας χώρος στον οποίο καθένας, απερίσπαστος από κάθε τύπου συναισθηματικές επιρροές, αποφασίζει ελεύθερα για τη συμμετοχή του σε «προτάσεις» που προέρχονται από αυτό και κυρίως σε δραστηριότητες που η διεύθυνση του σχολείου έχει *a priori* εγκρίνει προκειμένου να τελεσθούν στο σχολείο. Με την έννοια αυτή, η αποκαλούμενη «προαιρετική» συμμετοχή είναι άκρως αβέβαιον αν όντως μπορεί να θεωρηθεί ως τέτοια, καθώς στην πράξη επηρεάζεται από το ίδιο το πλαίσιο που την εγκρίνει και την επιτρέπει.

Τέλος, η προαιρετική συμμετοχή παρέχει και έδαφος ενδεχόμενων διακρίσεων, δυσμενών ή ευμενών, ενέχει συνεπώς τον κίνδυνο προσβολής της θρησκευτικής ισότητας, που κατοχυρώνεται με τη διάταξη του άρθρου 13 § 1 του Συντάγματος. Πέραν ενδεχόμενης παραβίασης της θρησκευτικής ισότητας, η διάκριση των μαθητών σε εξομολογούμενους και μη θα μπορούσε ενδεχομένως να προκαλέσει αναταραχή μέσα στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής κοινότητας.

5. Δημοσιοποίηση πεποιθήσεων και ιδιωτικότητα

Η προαιρετική συμμετοχή των μαθητών στο μυστήριο της εξομολόγησης θα μπορούσε να επιφέρει, υπό προϋποθέσεις, προσβολή της αρνητικής θρησκευτικής ελευθερίας εκείνων των μαθητών, οι οποίοι δεν θα επιθυμούσαν να εκδηλώσουν τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις με αυτόν τον τρόπο και η επιλογή τους αυτή θα καθίστατο ορατή. Πράγματι, όσοι μαθητές αρνηθούν να συμμετέχουν στην εκδήλωση αυτή, αναγκάζονται ν' αποκαλύψουν εμμέσως, και οιονεί δημόσια, μία πλευρά της ενδιάθετης στάσης τους απέναντι στο θείο. Ταυτόχρονα διαφοροποιούνται παρά τη θέλησή τους και με επέμβαση της κρατικής εξουσίας, που εν προκειμένω εκπροσωπείται από το σχολείο, από εκείνους τους μαθητές που συμμετέχουν στο μυστήριο της εξομολόγησης, ομολογώντας τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις. Επομένως κάποιος μαθητής, μη συμμετέχοντας στη διαδικασία της εξομολόγησης, μπορεί ν' αποκαλύπτει τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις, οπότε θέτει σε διακινδύνευση, κατ' αυτό τον τρόπο, το δικαίωμά του στην αρνητική θρησκευτική ελευθερία και το απόρρητο των προσωπικών του δεδομένων, μάλιστα δε ενός δεδομένου κατ' εξοχήν «ευαίσθητου» (με την έννοια του ν. 2472/97), δηλαδή του κατά πόσον κάποιος τυγχάνει όχι απλά χριστιανός, αλλά (κατά την τρέχουσα ορολογία) «καλός χριστιανός», ήτοι κατά πόσον εφαρμόζει στον ιδιωτικό του βίο τις σχετικές επιταγές (νηστεία, γενικότερη εγκράτεια, εξομολόγηση κ.ο.κ.) του δόγματος το οποίο πρεσβεύει. Προκειμένου να τελεσθεί το μυστήριο της εξομολόγησης, ο πιστός επιλέγει με καθαρά υποκειμενικά κριτήρια τον πνευματικό που ο ίδιος θεωρεί ικανό να κατανοήσει τις σκέψεις που προτίθεται να μοιραστεί μαζί του, να ανταποκριθεί ποιμαντικά στους προβληματισμούς του, καθώς και να διαφυλάξει το περιεχόμενο της εξομολόγησης με πλήρη εχεμύθεια. Η εχεμύθεια, όμως, αφορά όχι μόνο το περιεχόμενο της εξομολόγησης, αλλά και αυτή καθ' εαυτήν την συμμετοχή στο μυστήριο. Είναι αμφίβολο, αντίθετα, το

κατά πόσον η σχολική κοινότητα, ως αμιγής χώρος εκπαίδευσης, διαπαιδαγώγησης και συνύπαρξης, δύναται να πλαισιώσει το μυστήριο αυτό, καθώς αδυνατεί να παρέχει τα ελάχιστα εχέγγυα εχεμύθειας ως προς τη συμμετοχή σε αυτό. Η περιγραφείσα διαδικασία, κατά την οποία οι μαθητές προσέρχονται ένας - ένας και το πολύ να λείψουν για 10 με 15 λεπτά από την τάξη τους, μπορεί να μη δημιουργεί προβλήματα στη διεξαγωγή των μαθημάτων, δεν φαίνεται να παρέχει όμως εξ ίσου απόλυτη διασφάλιση του κατάλληλου πλαισίου για τη διεξαγωγή του μυστηρίου μακριά από κρίσεις, επικρίσεις και διακρίσεις.

6. Προσωρινά συμπεράσματα

Εν όψει των ανωτέρω, και εφ' όσον το κρίσιμο ζήτημα είναι η συμβατότητα της εξομολόγησης με την εκπαιδευτική διαδικασία, η διάταξη του άρθρου 6 § 2 ν. 1566/85 περί υποχρεωτικής συνειδητοποίησης της βαθύτερης σημασίας του ορθόδοξου χριστιανικού ήθους μπορεί να θεωρηθεί σύμφωνη με το Σύνταγμα, μόνον αν ερμηνευθεί κατά τρόπο που να υποχρεώνει μεν το σχολείο να παράσχει τη σχετική δογματική καθοδήγηση, όχι όμως τον μαθητή να θέσει τη συνείδησή του υπό κάποιον αντίστοιχο έλεγχο της προσαρμογής της. Πέραν της εν στενή εννοία εκπαιδευτικής διαδικασίας, η διαπίστωση αυτή προφανώς καταλαμβάνει και όσες «εξωσχολικές» εκδηλώσεις λαμβάνουν χώρα σε δημόσιο και συλλογικό επίπεδο, δηλαδή εντός του σχολείου, με την παραίνηση αυτού και παρουσία ολόκληρης της σχολικής κοινότητας. Έτσι, ενώ δεν θ' αποτελούσε άνευ άλλου τινός πρόβλημα η πρόσκληση ιερέων (όχι μόνον ενός δόγματος) στα σχολεία προκειμένου ν' απευθύνουν παραινέσεις ή πληροφορίες στους ορθόδοξους μαθητές (εκτός, βεβαίως, αν προσελάμβανε διαστάσεις αλλοίωσης αυτής καθ' εαυτήν της φυσιογνωμίας του σχολείου), ή η σύσταση προς τους ορθόδοξους μαθητές, εκ μέρους του θεολόγου καθηγητή τους, να λάβουν μέρος στο μυστήριο της εξομολόγησης ιδιωτικά, ατομικά, εκτός σχολείου, εκτός ωραρίου και εκτός ελέγχου, αντιθέτως η πρόσκληση ιερέων (με πρωτοβουλία του σχολείου ή της προϊστάμενης διεύθυνσης, πολλώ δε μάλλον της επιχώριας Μητρόπολης) για να τελέσουν εξομολόγηση στα σχολεία θα μπορούσε να ελεγχθεί υπό το πρίσμα της συμβατότητάς της προς τις συνταγματικές διατάξεις που αφορούν τη θρησκευτική ελευθερία και τους στόχους της εκπαίδευσης. Ομοίως, ενώ δεν θ' αναγόταν άνευ άλλου τινός στη σφαίρα ευθύνης της πολιτείας (και στη δυνατότητα παρέμβασης του Συνηγόρου του Πολίτη) η διοργάνωση ακόμη και συλλογικών μυστηριακών εκδηλώσεων με πρωτοβουλία μεμονωμένων γονέων ή ακόμη και του Συλλόγου Γονέων ενός σχολείου, η διάθεση σχολικού χώρου και χρόνου για τέτοιους σκοπούς θα ήταν θεμιτή μόνον εφ' όσον ήταν δυνατό να διευθετηθεί με τρόπον ο οποίος να μην καταλείπει κανένα περιθώριο παρεξήγησης ως προς τη μη σύμπραξη (οργανωτική ή απλώς παραινετική) της διοίκησης του σχολείου στην κίνηση της διαδικασίας αυτής, και καμμιάν ανησυχία ως προς την άμεση ή έμμεση έκθεση των εμπλεκομένων μαθητών στη θέα και στο σχολιασμό των διδασκάλων ή των συμμαθητών τους.

Με την επιφύλαξη, όπως πάντοτε, της συνεκτίμησης τυχόν αντιθέτων επιχειρημάτων που ενδεχομένως προβληθούν από το Υπουργείο, ο Συνήγορος του Πολίτη καταλήγει κατ' αρχήν στο συμπέρασμα, ότι ενδεχόμενες διευκρινιστικές ερωτήσεις σχολείων ή περιφερειακών γραφείων σχετικά με την εφαρμογή της υπ' αρ. Γ2/6078/6.11.97 εγκυκλίου, θα πρέπει μάλλον ν' απαντώνται με επιστροφή στην αρχική και ακριβή έννοια αυτής, σύμφωνα με την οποία απαιτείται άδεια για οποιαδήποτε εξωσχολική εκδήλωση ή παρουσία εξωσχολικού παράγοντα στον σχολικό χώρο. Κατά την επεξεργασία των αιτήσεων για χορήγηση τέτοιων αδειών, φαίνεται προτιμότερο ν' αποφεύγεται η άδεια, πολλώ μάλλον η πρόσκληση, για τέλεση μυστηριακών τελετουργιών όπως αυτή της εξομολόγησης, που απαιτεί την συνειδησιακή επιλογή και δημόσια έκφρασή της εκ μέρους των μαθητών. Τα παραπάνω, βεβαίως, δεν αποτελούν από καθέδρας σύσταση, παρά μόνο πρόσκληση σε προβληματισμό, στο πλαίσιο του οποίου είναι ευπρόσδεκτος κάθε αντίλογος

νομικού αλλά και παιδαγωγικού περιεχομένου. Η αυτονόητη αλλ' αναγκαία αυτή διευκρίνιση δεν ανάγεται μόνο στην εξ ορισμού διαμεσολαβητική φύση των παρεμβάσεων του Συνηγόρου του Πολίτη, αλλ' επί πλέον, ειδικά σε περιπτώσεις όπως η προκείμενη, απορρέει από τη συναίσθηση του γεγονότος ότι τα συγκεκριμένα ακανθώδη θέματα άπτονται διάχυτων και παραδεδομένων αντιλήψεων, των οποίων η αμφισβήτηση, εφ' όσον κριθεί αναγκαία εν όψει των συγχρόνων αξιώσεων του κράτους δικαίου, δεν μπορεί παρά να εκτυλίσσεται με κοινωνική υπευθυνότητα και προσοχή.

Παρακαλούμε για τις απόψεις σας επί των ανωτέρω, παραμένουμε στη διάθεσή σας για κάθε διευκρίνιση και σας ευχαριστούμε εκ των προτέρων για τη συνεργασία.

**B. ΕΓΚΥΚΛΙΟΣ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ &
ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ υπ' αρ. πρωτ. 76992/Γ2/27.7.2006
ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΟΥΣ ΔΙΕΥΘΥΝΤΕΣ ΠΡΩΤΟΒΑΘΜΙΑΣ
& ΔΕΥΤΕΡΟΒΑΘΜΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ**

«Με αφορμή ερωτήματα που τέθηκαν στο Υπουργείο Παιδείας από διευθυντές σχολείων, από γονείς μαθητών και από εκκλησιαστικές αρχές σχετικά με το μυστήριο της εξομολόγησης στα σχολεία, σας γνωστοποιούμε τα ακόλουθα:

Η τέλεση του μυστηρίου της εξομολόγησης, ενός από τα επτά μυστήρια της Εκκλησίας, προϋποθέτει διακριτικότητα, ήρεμο περιβάλλον και κατάλληλη ψυχική προετοιμασία. Επιπλέον, λόγω της ιδιαίτερης σημασίας του μυστηρίου, το οποίο σημειωτέον δεν αποτελεί μέρος της γνωστικής διαδικασίας ούτε ξεχωριστή δραστηριότητα που υπάγεται στο μάθημα των θρησκευτικών, η τέλεσή του απαιτεί την εκούσια και συνειδητή προσέλευση του μαθητή, καθώς και την επιλογή κατάλληλου ιερέα, ο οποίος να ανταποκρίνεται στις υποκειμενικές πνευματικές του ανάγκες.

Για τους παραπάνω παιδαγωγικούς αλλά και θεολογικούς λόγους, κι επειδή στα σχολεία δεν υπάρχει ο κατάλληλος χώρος ώστε να εξασφαλίζεται γαλήνη και εχεμύθεια κατά την τέλεση του μυστηρίου, η εξομολόγηση δεν μπορεί να τελείται μέσα στις σχολικές μονάδες.

Επισημαίνεται ότι ο Διευθυντής του Σχολείου, εφόσον λάβει γνώση από τον ενοριακό εφημέριο ότι τελείται το μυστήριο της εξομολόγησης ειδικά για τους μαθητές στους ναούς της περιοχής, το ανακοινώνει στο σχολείο».